

Variació lèxica

Mercè Lorente Casafont
Institut Universitari de Lingüística Aplicada
Universitat Pompeu Fabra de Barcelona

Resum

Des de la morfologia i la semàntica, s'han fet força incursions per descriure i explicar les regularitats, i també les irregularitats del lèxic. La dialectologia i la gramàtica històrica han abordat, des de lluny, fenòmens d'alternança i de canvi lèxic. La lingüística aplicada no ha pogut obviar la variació intrínseca del lèxic, i moltes aplicacions didàctiques, lexicogràfiques o computacionals han necessitat, i necessiten, descriure aquesta complexitat. De tota manera, els estudis centrats en la noció de variació, com a element nuclear, són relativament recents. Encara no disposem d'un model gramatical que expliqui completament la competència comunicativa, i la integració de la variació lèxica en alguns models teòrics és encara tímida. Per això, en aquest article voldríem, centrant-nos en la variació interna, considerar la noció de variació com a part integrant dels models explicatius que s'ocupen del component lèxic de la gramàtica i relacionar sistemàticament els diversos aspectes del lèxic amb aquesta noció.

Guió

1. La noció de variació en relació al lèxic
2. La integració de la variació lèxica en els models explicatius del llenguatge
3. La falsa frontera entre variació interna i variació externa en el lèxic
4. Variació morfològica
5. Variació sintàctica
6. Variació semàntica
7. Les aplicacions lèxiques i el tractament de la variació.

Variació lèxica¹

Mercè Lorente Casafont
Institut Universitari de Lingüística Aplicada
Universitat Pompeu Fabra de Barcelona

1. La noció de variació en relació al lèxic

En lingüística el concepte de variació està lligat a la diversitat intralingüística, és a dir, a la multiplicitat de formes i de continguts que es produeixen dins d'una mateixa llengua. Els fenòmens de variació inclouen totes les relacions establertes entre les unitats del llenguatge que trenquin la biunivocitat (un a un): Dos produccions fonètiques distintes per a un fonema, diversos significats per a una paraula, més d'una combinació sintàctica per a un missatge idèntic, possibilitats diverses per a una relació anafòrica, etc.

El lèxic se situa en una mena de cruïlla lingüística, que absorbeix informació que prové del camí dels sons (fonètica i fonologia), del dels significats (semàntica), del dels morfemes (morfologia), del de les combinacions sintagmàtiques (sintaxi) o del camí de l'ús lingüístic i de les situacions comunicatives (pragmàtica). No hi ha unitat lèxica sense algun d'aquests aspectes, de manera que la variació que afecta les paraules s'origina també en algun d'aquests components.

Sigui i quin sigui el seu origen, la variació lèxica, com tota la variació lingüística, està motivada externament. Segurament pel valor simbòlic que tenen, els parlants consideren les paraules com els elements que exemplifiquen de manera més clara la diversitat de tipus social, dialectal o funcional. El lèxic és el component de la llengua que, d'una banda, denota la variació lingüística de manera més evident i que, de l'altra, connecta la variació interna d'una llengua amb els aspectes d'identificació i diversitat cultural (Lorente et al. 1997).

Parlar de variació interna o de variació externa, doncs, es relaciona amb la perspectiva que adoptem a l'hora de descriure el fenomen: o partim del resultat (variables gramaticals) o partim de les motivacions (variables comunicatives). Són dos vessants d'una mateixa muntanya que no poden separar-se, però podem centrar-nos en la descripció d'un dels vessants i referir-nos només a l'altre quan sigui necessari. Hem de tenir en compte, a més, que els lligams establerts entre els resultats i les motivacions de la variació no sempre són clars. Alguns canvis lèxics es poden explicar històricament o socialment, algunes variants coetànies poden ubicar-se geogràficament i certes alternatives poden respondre a opcions estilístiques fixades, però hi ha encara molts aspectes de la variació lèxica la causa dels quals encara no ha pogut determinar-se.

Des de la morfologia i la semàntica, s'han fet força incursions per descriure i explicar les regularitats, i també les irregularitats del lèxic. La dialectologia i la gramàtica històrica han abordat, des de lluny, fenòmens d'alternança i de canvi lèxic. La lingüística aplicada no ha pogut obviar la variació intrínseca del lèxic, i moltes

¹ Aquest treball s'inclou en els projectes de recerca *La variación en el lenguaje. El catalán actual* (DGICYT PB94-0951) i *Configuración morfológica y estructura argumental: léxico y diccionario* (DGICYT PB93-0546-C-04-02).

aplicacions didàctiques, lexicogràfiques o computacionals han necessitat, i necessiten, descriure aquesta complexitat. De tota manera, els estudis centrats en la noció de variació, com a element nuclear, són relativament recents. Encara no disposem d'un model gramatical que expliqui completament la competència comunicativa, i la integració de la variació lèxica en alguns models teòrics és encara tímida.

Per això, en aquest article voldríem, centrant-nos en la variació interna, considerar la noció de variació com a part integrant dels models explicatius que s'ocupen del component lèxic de la gramàtica i relacionar sistemàticament els diversos aspectes del lèxic amb aquesta noció. Amb aquest objectiu, primer, ens referirem a la progressiva incorporació de la noció de variació en els models explicatius d'orientació lexicalista; a continuació, observarem la correlació establerta entre algunes manifestacions de la variació lèxica i certes motivacions externes; després, presentarem sistemàticament la ubicació de la variació lèxica en els aspectes que afecten la formació de paraules (morfologia lèxica), la projecció gramatical (sintaxi lèxica), i el significat (semàntica lèxica) i, per acabar, farem una breu incursió en el tractament de la variació lèxica en les aplicacions de caràcter lèxic.

2. La integració de la variació lèxica en els models explicatius del llenguatge

Tot i que encara no disposem d'un model explicatiu del llenguatge que integri completament la competència lingüística, la competència comunicativa i l'actuació, la lingüística actual és lluny de posicions com les que presentaven el lèxic com un conjunt d'idiosincràcies i d'irregularitats, que cap sistematització podia explicar. El famós "sac de les irregularitats", herència de les aportacions de Bloomfield (1933) i de Chomsky i Halle (1968), ens posava davant de la premissa que la diversitat multidimensional no podia ser explicada internament, dins de la gramàtica. La perspectiva de la gramàtica generativa, orientada cap a la formulació d'una teoria sobre la capacitat humana del llenguatge, no podia ser una altra que la recerca de la universalitat, en detriment de la recerca sobre la diversitat (Argente 1997: 16-18).

Sense apartar-se d'aquests pressupòsits, la reformulació de la gramàtica universal cap a un esquema més simple i parametritzat ha permès una anàlisi més adequada de la diversitat interlingüística. Per altra banda, la proliferació de models lexicalistes, que treballen sobre la base de les produccions lingüístiques reals per millorar l'adequació psicològica de l'explicació, ha transformat el component lèxic de la gramàtica en el motor de la creativitat lingüística, i conseqüentment ha obert una porta a la variació interna.

Els models lexicalistes de la gramàtica generativa, com la Gramàtica lèxico-funcional (LFG) de Bresnan (1982) o com la Gramàtica d'estructura sintagmàtica orientada al nucli (HPSG) de Pollard i Sag (1988, 1994), parteixen de la Hipòtesi Lexicalista formulada per Chomsky (1970) i construeixen components lèxics potents que integren informacions fonològiques, morfològiques, sintàctiques i semàntiques relacionades amb cada peça lèxica.

En el cas de la LFG, per centrar-nos en un dels models, el lèxic no és un simple arxiu d'informació impredecible, sinó que es caracteritza pel seu potencial creatiu i de sistematització. Produeix unitats lèxiques reals i flexionades, que poden inserir-se directament en estructures de constituents superficials. Integra completament altres

submòduls descriptius, com el fonològic i el morfològic, i conté mecanismes productius de gran abast, ja que, fins i tot, s'hi expliquen fenòmens que en d'altres formalismes s'explicarien en el nivell sintàctic. És una mena de fàbrica de mots, que disposa d'un magatzem de gran capacitat. En el procés de fabricació intervenen, de manera organitzada, maquinàries de naturalesa distinta: el component fonològic, el component morfològic, el component semàntic i el component sintàctic. El producte final està plenament caracteritzat, és a dir que les peces lèxiques tenen assignada informació estructurada i sistemàtica sobre aspectes fonològics, morfològics, sintàctics i semàntics que els són pertinents, tal com presentem a (1), de forma sintètica.

(1)	<i>mèrit</i>	<i>-ori</i>	<i>meritori</i>
	N	+sufix, A	A
	(↑ GEN) = MASC	(↑ GEN) = MASC	(↑ GEN) = MASC
	(↑ NUM) = SG	(↑ NUM) = SG	(↑ NUM) = SG
	transcripció fon.	transcripció	mèrit + òri
	trets semàntics	trets semàntics	trets semàntics
	lexema =		Regla de redundància1
			Regla de redundància2
			Regla
morfofonològica			

Com podem observar, a cada entrada s'explicita la categoria lèxica, els trets gramaticals (gènere i nombre, per exemple), i l'estructura morfològica complexa, en el cas de formes derivades o compostes, o bé la coincidència amb el lexema, en el cas de formes simples. També s'hi inclouen la forma fonològica, i la informació semàntica relativa al significat dels formants, al referent definitiu i a les restriccions de formes adjacents (rectores o complements). En la matriu lèxica de l'exemple també es fa referència a dues classes de regles lèxiques: regles de formació (de redundància) i regles morfofonològiques.

Sobre la base de la teoria de l'entrada plena (Jackendoff 1975), el lèxic de la LFG conté formants productius (lexemes i afixos) i també unitats lèxiques completes. Les entrades lèxiques poden ser formes simples, formes derivades, formes compostes, formes sintagmàtiques i, fins i tot, locucions o frases fetes, com exemplifiquem a (2).

- (2) *home, homes*
homenada, homenades, homenatge, homenatges, homenatjar, homenejar,
homenenc, homenenca, homenencs, homenenques, homenera, homeneres,
homenet, homenets, homenia, homenies, homenívol, homenívola,
homenívols, homenívoles, homenot, homenots
milhomes
pobre home, home de palla, home d'estat, home d'empresa, home de dies,
poc home, mal home, home de món (i les corresponents formes de plural)
fer-se (un) home, fer-se l'home, ser un home fet i dret, ser un altre home

Com es pot observar, no es tracta, pel que fa a les entrades, d'un component lèxic de tipus reduccionista, que només inclogui elements impredecibles, sinó que tota formació lèxica (de mot o superior) existent en la llengua s'hi incorpora explícitament. Es parteix de la idea

que un parlant pot conèixer el significat i el funcionament d'una forma complexa com *cap de pardals* i, en canvi, desconèixer el significat de *pardal*.

L'altre exemple, el de la Gramàtica d'estructura sintagmàtica orientada al nucli (HPSG), fa alguns passos més enllà en aquesta orientació quan elimina tota referència a nivells de representació diferents i incorpora en una única estructura de trets totes les informacions fonològiques (i gràfiques), morfosintàctiques, de sintaxi relacional i semàntiques d'un signe lingüístic. A més, els mecanismes relacionals d'aquest model combinen les regles lèxiques, que redueixen el seu abast, amb les jerarquies de tipus lèxics, que es basen en la noció d'herència de trets múltiple. Aquest sistema bimembre simplifica la codificació informativa, de manera que fa preferible aquest model per a la integració en sistemes de processament del llenguatge natural (Badia 1994).

El lexicó es presenta, en ambdós models, com un conjunt estructurat on cada element es posa en relació amb els seus formants i amb les altres unitats lèxiques, mitjançant mecanismes específics. Aquest plantejament és el que fa que puguem parlar de l'obertura cap a la noció de variació. Qualsevol unitat lèxica regular o irregular hi és tinguda en compte, i els mecanismes relacionals (regles lèxiques i jerarquies de tipus) són prou flexibles com per donar compte de relacions parcials (formals, semàntiques o sintàctiques) i multidimensionals, i milloren ostensiblement la capacitat explicativa de les regles de tipus derivatiu o transformacional. Un lexicó plenament estructurat obre perspectives cap a la compleció informativa relativa a l'ús lingüístic, en el sentit d'introduir informacions pragmàtiques que se sumin a les informacions ja explicitades fins ara en aquesta mena de formalismes.

Tot i així, no voldríem obviar les limitacions amb què encara es troben aquests formalismes per arribar a ser l'embrió d'una teoria del llenguatge que integri tant la universalitat com la variació, però convé forçar la línia de recerca cap a la descripció lèxica que doni compte de fenòmens d'ús, perquè això garantiria una presència major de la variació interna en la gramàtica i donaria peu a explicacions sobre com els parlants connectem mentalment les variants lèxiques. Una gramàtica integral hauria de posar en relació les xarxes conceptuals amb les regularitats i les irregularitats formals, amb els prototips semàntics i pragmàtics, i amb les restriccions d'ús. La descripció detallada del lèxic, i una bona estructuració per millorar-ne el processament (tan psicològic com computacional), hauria de donar compte dels criteris que activa el parlant per triar en cada acte comunicatiu unes variants lèxiques en detriment d'altres.

3. La falsa frontera entre variació interna i variació externa en el lèxic

Ja hem indicat, a l'inici, la dificultat d'establir una frontera clara entre variació interna i variació externa, perquè és una distinció basada únicament en el punt de vista. Hi ha una relació directa entre qualsevol canvi lèxic i causes de caràcter social o funcional; i quan un parlant selecciona una variant lèxica ho fa seguint motivacions contextuals (variació funcional), dialectals (variació geogràfica) o personals (variació idiolectal o estilística). Si els models teòrics han d'explicitar els criteris que condicionen les opcions dels parlants, sembla plausible que les motivacions externes han de poder ser-hi codificades.

Encara que en gramàtiques de tall sincrònic no s'incorporin elements informatius referits a canvis històrics, hauríem de tenir en compte en el disseny de gramàtiques i en

la caracterització de les peces lèxiques totes les modificacions que es van estabilitzant. Que en un diccionari apareguin formes obsoletes o formes vigents descrites en relació a usos modificats no significa que aquestes informacions siguin sempre pertinents en una gramàtica descriptiva de la llengua actual, però ens fan adonar que el canvi lingüístic és sempre present i com convé de dissenyar formalismes i aplicacions prou flexibles per anar-lo integrant a mesura que es vagi produint.

Tota descripció completa del lèxic hauria d'estar preparada per incloure informació sobre la substitució d'un lexema per un altre i per donar compte dels fenòmens de polisèmia i homonímia, des de diverses perspectives, no únicament l'etimològica sinó que hauria d'incorporar variables semàntiques, com la metaforització en la creació lèxica (ex. el *ratolí* de la informàtica), o variables pragmàtiques, com les necessitats expressives (ex. *posicionar-se* en el discurs polític i periodístic).

Les opcions dels parlants sovint van més enllà de la tria personal, per coincidir amb les tendències lingüístiques desenvolupades en codis de grup o en discursos de temàtica especialitzada que haurien també d'integrar-se en la descripció. La selecció d'un determinat formant culte en la composició d'una paraula o d'un determinat afix en un derivat, i no d'un altre amb el mateix significat, pot estar consensuada en determinats actes comunicatius; com, per exemple, l'ús de la forma *aracat* en substitució d'*àcid aràquic*, habitual entre bioquímics.

Novetats culturals i ideològiques proporcionen novetats lingüístiques, que una teoria explicativa hauria d'incorporar amb immediatesa i amb la possibilitat de relacionar-les amb els variables externes que les han motivades. Per exemple, la creació de neologismes afixals com *euro-* i *eco-* que no estan relacionats amb els formants cultes d'origen grec homònims, sinó amb les unitats lèxiques *Unió Europea* i *ecologisme*, respectivament, reflecteixen noves realitats externes (Freixa, Solé i Cabré 1998).

Un lexicó estructurat i descrit amb compleció no pot deixar de banda tampoc la identificació que estableixen els parlants entre variació lingüística i cultura o societat, de manera que, més enllà d'etiquetar les formes lèxiques *escombria* i *granera* com a sinònims de base dialectal, expliqués la reducció de la presència de *granera* no només per la pressió del model estàndard, sinó també per la caracterització semàntica i formal (de *gra*) que relaciona la forma occidental amb un model sociolingüístic rural. Així mateix, al costat de la consideració de formes com *mangui* com a variant marcada socialment i per registre lingüístic, caldria també registrar el criteri psicolingüístic i sociolingüístic de prestigi social, que fa que els parlants prefereixen usar la forma *comercial* en substitució de les tradicionals *venedor* o *corredor*.

La descripció de la variació personal o estilística podria ser vista pels estudiosos del lèxic com un pou sense fons, però no hem de descartar-la del tot en un model lexicalista integral, perquè ens aporta dades sobre l'alternança de formes que reflecteixen pèrdues de trets distintius, com en el cas dels sufixos de les variants *escannejar/escanneritzar*, dades sobre divergències de l'ús respecte de la norma o dades sobre la conversió de formes aparentment agramaticals en formes contextualment gramaticals.

Establerta la conveniència de reflectir la variació externa en forma de criteris codificats que donin compte de la variació interna d'una llengua i de l'opcionalitat dels seus parlants, però atesa la dificultat de correlacionar, ara per ara, variants amb motivacions,

sembla justificat començar per descriure, de forma sistemàtica, les possibilitats i la ubicació de la diversitat lèxica².

4. Variació morfològica

La variació lèxica originada en els aspectes abordables des de la morfologia lèxica s'ubica entre els patrons de formació de paraules i entre els elements que formen part d'aquests processos de formació (afixos, formants cultes, lexemes i regles de formació).

Cada llengua disposa de regles i d'elements lèxics diversos per expressar continguts equivalents, i cada llengua manifesta també tendències en la formació de paraules que produeixen resultats evidents en els inventaris lèxics (diversitat lèxica interlingüística). Mentre que en anglès o en alemany la majoria de paraules complexes es construeixen compositivament, les llengües romàniques prefereixen una combinació més equilibrada de procediments formatius (derivació, composició, sintagmació i truncament)³. I, en centrar-nos en els fenòmens intralingüístics, també trobem variació lèxica de base morfològica., que pot afectar lexemes, radicals, temes o afixos, com en els casos que relacionem a continuació:

a) Variació en unitats lèxiques simples

-Variants lexemàtiques per a un sol significat

<i>sorra / arena</i>	(variació dialectal)
<i>lladre / mangui</i>	(variació funcional i sociolectal)
<i>neuràlgia / mal de cap</i>	(variació funcional)

-Variants gràfiques i fonètiques d'un mateix lexema

<i>blau / blav(a)</i>	(motivades fonològicament)
<i>glucosa / glicosa</i>	(motivades per transcripció de l'ètim)
<i>església / iclésia (sic)</i>	(motivades per interferència)

-Lexemes polisèmics (o homònims)

<i>taló</i>	(part del peu/ part del calçat/ document bancari)
<i>glop</i>	(porció de líquid que hom beu / pollancre)
<i>ratolí</i>	(mamífer rossegador / accessori informàtic)

b) Variació en unitats lèxiques derivades

-Prefixos sinònims

<i>sota- / sub-</i>	<i>soterrani / subterrani, sotssecretari/ subsecretari</i>
<i>entre-/ bes-</i>	<i>entrecanviar / bescanviar (reciprocitat)</i>

-Prefixos polisèmics

<i>entre-</i>	<i>entrecuix (locatiu)/ entreguerres (temporal)/ entreobrir (modal)</i>
---------------	---

² Les limitacions de l'article i la presència d'articles sobre fonologia i morfofonologia ens condueixen a circumscriure la nostra atenció en aspectes de formació, de sintaxi i de semàntica lèxiques.

³ Tot i que sembla créixer la productivitat d'alguns dels procediments per damunt d'altres. Vegeu resultats sobre neologismes en català a Freixa, Solé i Cabré (1998).

in- *immòbil* (negació)/ *immigrar* (locatiu)/ *intimidat*
(parasíntesi)

-Sufixos sinònims

-itzar / -ificar *utilitzar / dignificar* (sufixos verbalitzadors causatius)
-dor / -nt *ballador / cantant* (sufixos deverbals actius)

-Sufixos polisèmics

-dor *venedor* (agent)/ *obrador* (lloc)/ *colador* (objecte)
-ada *cullerada* (contingut)/ *garrotada* (cop)

c) Variació en unitats lèxiques compostes

-Variants de formants cultes

lito- / *petro-* *litologia/ petrologia* (ètims grec i llatí)
astro-/ *cosmo-* *astronauta/ cosmonauta* (dos ètims grecs)

-Alternança entre formant culte i unitat lèxica patrimonial

quilo-/ *mil* *quilòmetre/ mil metres*
pinaco-/ *pintura* *pinacoteca/ museu de pintures*

-Localització dels formants cultes (radical vs. tema)

-pata/ pato- *psicòpata/ patologia*
-morf/ morfo- *polimorf/ morfologia*

d) Variació en unitats lèxiques sintagmàtiques

nom de fonts/ nom de pila/ nom de bateig
ull de l'escala/ forat de l'escala
agent de duanes/ agent duaner

e) Variació entre processos de formació

trifosfat d'adenosina / adenosina trifosfat / ATP
maquina de rentar / rentadora
amansir / tornar mans
odontòleg / dentista
playback / "escala en Hi-fi"
poliomièlitis / pòlio

La variació lèxica de base morfològica també es pot relacionar amb tendències formatives de major o menor productivitat, segons el subllenguatge⁴, segons l'acte comunicatiu o segons l'estil personal de l'emissor.

5. Variació sintàctica

⁴ Estudis descriptius de la terminologia dels llenguatges d'especialitat demostren que en els textos de química, per exemple, proliferen les formes compostes amb formants cultes, mentre que en els textos d'informàtica són freqüents les formes truncades (sigles, abreuaments) i en els de dret abunda la sintagmació.

El funcionament sintàctic de les paraules és una altra font de variació lèxica, que només es recull molt fragmentàriament en els diccionaris o en les descripcions del lèxic. Podem localitzar variants lèxiques relacionades amb la subcategorització, amb la semàntica relacional dels predicats, amb les alternances categorials, amb la pronominalització verbal, amb l'ordenació dels complements d'una unitat, o amb la selecció lèxica entre unitats.

Igual que succeeix amb la variació de base morfològica, la tendència a triar unes variants en front d'altres pot estar motivada per subllenguatges, com en les ordenacions estereotipades de la fraseologia del discurs jurídic o com en la selecció lèxica entre subjecte i verb en qualsevol llenguatge d'especialitat. Si bé sembla que la variació dialectal afecta poc els esquemes sintàctics, no es pot dir el mateix quant a la variació funcional, perquè, per exemple, el llenguatge oral espontani presenta variants sintàctiques clares respecte del llenguatge escrit.

Vegem alguns casos de localització de la variació lèxica de base sintàctica:

a) Variació en la subcategorització d'unitats predicatives

-Variants de règims preposicionals

<i>interessat, -ada</i>	<i>en/ per</i>
<i>adir-se</i>	<i>a/ amb</i>
<i>obligar</i>	<i>a/ de (+INF)</i>

-Alternança de constituents regits

<i>abdicar</i>	<i>el càrrec (SN)/ del càrrec (SP)</i>
<i>oblidar-se</i>	<i>les claus (SN)/ de les claus (SP)</i>
<i>es jacta</i>	<i>de liberalisme (SN)/ de ser liberal (INF)/ que és liberal</i>

(O)

-Alternança transitiu / intransitiu

els préssecs maduren / madurar una idea
plou / plou fang
menjar macarrons / menjar depressa

b) Variació en l'estructura argumental dels predicats

-Alternança d'estructura argumental

<i>extraviar</i>	x, y	<i>L'hem extraviat</i>
	y	<i>S'ha extraviat</i>
<i>córrer</i>	x	<i>Sempre corria i sempre feia tard</i>
	x,y	<i>Va voler córrer la cursa de la Mercè</i>

-Alternança d'estructura temàtica

<i>baixar</i>	Agent, Origen	<i>Baixar de l'escala</i>
	Agent, Tema	<i>Baixar una caixa</i>
	Agent, Lloc	<i>Baixar una escala</i>
	Tema	<i>Els preus baixen</i>
	Lloc	<i>El camí baixa</i>

<i>rovellar</i>	Causa, Tema Tema	<i>L'oxidació rovella la xapa</i> <i>La xapa es rovella</i>
-----------------	---------------------	--

c) Variació en predicats pronominals

-Variants que no presenten diferències semàntiques ni de recció

abonançar / abonançar-se
arrelar / arrelar-se
morir / morir-se

-Variants que corresponen a significat i recció diferents

aconsellar / aconsellar-se
acudir / acudir-se
burlar / burlar-se
manifestar / manifestar-se

-Variants amb el mateix significat i de recció distinta:

oblidar / oblidar-se
recordar / recordar-se

(una forma no pronominal transitiva i una altra pronominal intransitiva de règim preposicional)

anar / anar-se'n
xalar / xalar-se

(una forma no pronominal intransitiva i una altra pronominal també

intransitiva)

d) Variació entre formes morfològiques i estructures sintàctiques

la construcció de la torre / construir la torre
l'intercanvi de cromos entre els nens / els nens intercanvien cromos
el cant del rossinyol / el rossinyol canta
el cessament del director / han cessat el director

e) Variació fraseològica

donar ales / donar corda
ser de bona pasta / ser un tros de pa
fer el salt al marit / posar-li les banyes
pendre's a pit / pendre's a la valenta

6. Variació semàntica

Hem vist fins ara com darrera de cada cas de variació lèxica, sigui de base morfològica o sigui de base sintàctica, s'amaguen elements relatius al significat. Tant els afixos, com els formants de la composició, com els lexemes simples o complexos van lligats inextricablement a un o més sentits. El mateix passa amb les relacions sintàctiques dels mots: cada unitat lèxica predicativa (verbs, adjectius o noms deverbals) o no predicativa condiona el seu context des del punt de vista de la combinatòria i del significat, sense possibilitat de deslligar ambdós fenòmens. La selecció lèxica entre subjecte i verb, o entre verb i objecte, l'atribució de papers temàtics a cada element de l'estructura argumental, o la presència de determinades preposicions o d'altres connectors afecten necessàriament la semàntica intrínseca i la semàntica relacional dels mots.

En conseqüència, les manifestacions de la variació lèxica morfològiques o sintàctiques poden comportar variació semàntica. Algunes de les alternances que hem presentat no sembla que ho facin, si la tria de variants només està motivada geogràficament o si només afecta algun fonema o algun morfema de la paraula, com passava en els exemples de *arena/sorra*, *glucosa/glicosa*, *soterrani/subterrani*, *nom de fonts/nom de pila*. Però en la majoria de casos, com que la variació modifica tota relació de biunivocitat, qualsevol alternança comporta fenòmens de polisèmia o de sinonímia.

Casos com els de la paraula *taló* o dels afixos *in-* i *-ada*, ens mostren com la polisèmia es relaciona bàsicament amb la variació de caràcter morfològic, cosa que ens remet al principi d'economia del llenguatge, pel qual amb un nombre reduït d'unitats lèxiques podem generar múltiples unitats distintives per context (sintàctic, referencial i comunicatiu). Altres exemples, com el *ratolí*, ens permeten relacionar la polisèmia amb el sistema de formació de paraules de base semàntica més productiu, que és la metaforització del llenguatge.

En canvi els exemples de variació de lexemes, com *lladre/mangui* o *neuràlgia/mal de cap*, presenten una relació semàntica de proximitat (o d'equivalència no contextual), però no ens permeten parlar de sinonímia (si de cas, de quasisinonímia), perquè contenen restriccions funcionals (canvi de registre). La sinonímia d'afixos, com la plantejada amb *entre-/bes-* o *-itzar/-ificar*, ha de ser vista amb reserves, perquè darrera d'una aparent equivalència de significat hi ha restriccions de tipus combinatori o de productivitat; mentre que el prefix *bes-* ha perdut molt de terreny en relació a l'abast d'*entre* i pràcticament no s'utilitza en la creació de nous mots, la parella *-itzar* i *-ificar* estan en distribució complementària pel que fa a la morfologia de les bases a les quals s'adjunten. Tots dos casos ens fan plantejar que la sinonímia afixal és aparent, perquè les condicions d'ús determinen que no sigui una sinonímia real.

Un panorama semblant se'ns ofereix amb els formants de la composició, ja que les seleccions entre *lito-/petro-* i entre *quilo-/mil* estan restringides pragmàticament, en el primer cas per la distinció dels discursos especialitzats que els utilitzen, i en el segon, a més de la tradició d'alguns discursos especialitzats, pel context concret (preferible *quilo-* en mesures regulades) o per registre lingüístic, com passa també amb les variants sintagmàtiques, com les dels exemples de *trifosfat d'adenosina / adenosina trifosfat / ATP* o *poliomièlitis / pòlio*.

Gairebé tota la variació lèxica de base sintàctica comparteix espai amb la variació semàntica, evidència que reforça els plantejaments de les gramàtiques d'orientació lexicalista que representen la informació lèxica sintacticosemàntica de manera integrada. Una de les dificultats de representació d'aquesta classe de variants radica en la distinció entre canvi de significat i canvi d'accepció, perquè les distincions semàntiques entre una i l'altra sovint no són gaire evidents. Notem-ho, per exemple, amb els casos de distinció de preposició regida: mentre que alguns parlants observen un canvi de sentit entre l'ús de la preposició *per* o el de la preposició *en* amb el verb *interessar*, d'altres parlants no hi veuen la diferència. L'alternança de constituents regits també presenta aquesta inestabilitat d'interpretació semàntica perquè, mentre exemples com *abdicar el càrrec/ abdicar del càrrec* són clarament sinonímiques i es justifiquen per la pèrdua de referent significatiu del prefix llatí *ab-*, no hi ha consens sobre si les variants *oblidar-se les claus/ de les claus* contenen canvis significatius.

La variació relacionada amb l'alternança d'estructures argumentals sempre comporta alternança semàntica, bé perquè hi ha una restricció de significat, com en la variant transitiva de *ploure* (*plou fang*), bé perquè hi ha una ampliació de significat, com en la variant intransitiva de *menjar* (*menjar depressa*), o bé perquè una modificació en l'estructura argumental condueix a una modificació dels papers temàtics assignats a cada argument d'un predicat (*baixar de l'escala/ baixar una caixa*). El canvi de categoria, és a dir l'alternança entre una variant morfològica i una variant sintagmàtica, com en els casos de *la construcció de la torre / construir la torre*, lògicament també condiciona part de la interpretació semàntica, però aquests casos sembla que estan més lligats amb la semàntica oracional que amb la semàntica lèxica.

7. Les aplicacions lèxiques i el tractament de la variació

Després d'haver revisat alguns aspectes de la variació, voldríem introduir una reflexió sobre la pertinència de representar la variació lèxica en les aplicacions lexicogràfiques o computacionals d'orientació descriptiva i sobre les condicions que haurien de regir aplicacions d'aquesta mena.

Des de les disciplines de la lingüística aplicada, es reivindica el qualificatiu 'aplicat' en el benentès que designa l'orientació bàsica d'aquestes matèries, però sense deixar de banda l'existència d'un aparell teòric propi que les sustenta. Si les disciplines aplicades disposen dels seus propis cossos teòrics i les aplicacions estan relacionades amb la resolució de problemes pràctics, considerem que el desenvolupament efectiu de la lingüística aplicada passa per un acostament als plantejaments de la lingüística teòrica, que li permetrà millorar l'adequació descriptiva dels seus productes. Podem definir el concepte d'*aplicabilitat* com la possibilitat que un determinat model lingüístic o un aspecte concret d'aquest model pugui utilitzar-se per millorar el potencial descriptiu d'una determinada aplicació.

La lexicografia ha orientat el seu desenvolupament a les tasques didàctiques i a les descriptives, per la qual cosa no pot allunyar-se gens de les propostes de la disciplina paral·lela que li forneix els mecanismes i les unitats per a la descripció. Si bé, durant molt de temps, la lexicografia s'ha deixat guiar per la gramàtica tradicional, a hores d'ara sembla que no són pocs els intents lexicogràfics per canviar de guiatge. D'altres aplicacions, com la lingüística computacional, han experimentat, sense entrebancs, l'aplicabilitat de certs models gramaticals. Sembla que l'orientació computacional no té els mateixos condicionants que tenen altres àmbits aplicats, com els relatius als aspectes pedagògics o de comercialització, i que, en canvi, disposa de la possibilitat de tractar grans volums de dades lingüístiques de manera sistemàtica. Tant els projectes de diccionaris formals com els projectes de diccionaris comercialitzables, necessiten eines potents per a la descripció del lèxic. Quan el conjunt de dades que s'han de tractar és molt voluminós i variat, cal que l'aparell descriptiu sigui molt precís.

La circularitat ha estat una de les premisses defensades, des de la lingüística aplicada, pels partidaris de l'aplicabilitat d'aspectes de la lingüística teòrica en el cos teòric i metodològic de les disciplines aplicades, de fet es parla de dependència mútua, de manera que els resultats de l'orientació teòrica i de l'orientació aplicada siguin compatibles i enriquidors. Encara que sembla que l'aprofitament no ha estat, fins ara, del tot bidireccional, els treballs analítics, fets pels projectes lexicogràfics, sobre els grans corpus lingüístics aportaran, sens

subte, dades que denotaran regularitats, irregularitats, restriccions i canvis que les propostes teòriques hauran de recollir (Lorente 1994).

La lexicografia descriptiva i la lexicografia teòrica (o de prototips) han de recollir necessàriament tota mena de variació lèxica a causa de l'exhaustivitat de representació lèxica que pretenen, de la mateixa manera que, sense representació de la variació, la lexicografia computacional no podria interactuar amb eines de processament del llenguatge natural per analitzar dades lingüístiques reals amb resultats eficients. Per altra banda, la lexicografia bilingüe i la lexicografia d'aprenentatge, encara que no tenen necessitats de representació lèxica exhaustiva, precisen recollir selectivament alguns fenòmens de variació necessaris per al desenvolupament de les activitats dels seus destinataris (aprendre la llengua i traduir).

La darrera consideració a tenir en compte es refereix a la necessitat que la variació representada en les aplicacions no ho sigui només amb criteris d'emmagatzemament, sinó que respongui al caràcter multidimensional del lèxic (la cruïlla del llenguatge), de manera que les aplicacions prevegin la interrelació multidireccional de totes les variants, cosa que afavoreixen les recerques aplicades sobre suports electrònics i sobre la millora de les navegacions hipertextuals (no seqüencials).

8. Bibliografia

ANDREWS, A.D. (1988) "Lexical structure" dins NEWMEYER, F. J., ed., *Linguistics: The Cambridge Survey. Volume I. Linguistic Theory: Foundations*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 60-88.

ARGENTE, J. (1997) "Els fenòmens de la diversitat i la variació lingüístiques, i llur pertinència en l'estudi del llenguatge" dins LLORET, M.R., BOIX, E., LORENTE, M., PAYRATÓ, L. i PEREA, M. P., eds. *Anàlisi de la variació lingüística. Actes de la 2a Jornada sobre la variació lingüística i del 3r Col.loqui Lingüístic de la Universitat de Barcelona (CLUB-3)*, Barcelona, PPU-Secció de Lingüística Catalana de la Universitat de Barcelona, pp. 15-44.

BADIA, T. (1994) "Lexicografia i models lingüístics: les teories lingüístiques i el lèxic", *Caplletra* 17, pp. 15-46.

BLOOMFIELD, L. (1933) *Language*, Chicago, The University Chicago Press, 1984.

BRESNAN, J. (ed.) (1982) *The Mental Representation of Grammatical Relations*, Cambridge, The MIT Press, 1985.

CABRÉ I CASTELLVÍ, M. T. (1994) *A l'entorn de la paraula. (I) Lexicologia general. (II) Lexicologia catalana*, València, Universitat de València.

CABRÉ, M. T. I RIGAU, G. (1985) *Lexicologia i semàntica*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.

CHOMSKY, N.; HALLE, M. (1968) *The Sound Pattern of English*, New York, Harper & Row, 1991.

- DEMONTE, V. (1991) *Detrás de la palabra. Estudios de gramática del español*, Madrid, Alianza Editorial.
- FREIXA, J.; SOLÉ, E.; CABRÉ, M.T., coord. (1998) "Anàlisi dels neologismes documentats durant l'any 1995 a la premsa en català", *Papers de l'IULA* (en premsa).
- GRÀCIA, L. (1995) *Morfologia lèxica. L'herència de l'estructura argumental*, València, Universitat de València.
- LEVIN, B. i PINKER, S., eds. (1991) *Lexical & Conceptual Semantics*, Cambridge-Oxford, Blackwell Publishers.
- LIEBER, R. (1980) *The Organization of the Lexicon*, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press.
- LORENTE, M. (1994) *Aspectes de lexicografia: representació i interpretació gramaticals*. Tesi doctoral, Universitat de Barcelona.
- LORENTE, M. (1996) "La lexicografia teòrica: els prototipus de diccionaris" dins *Miscel·lània Colon 6, Estudis de llengua i literatura catalanes XXXIII*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, pp. 339-363.
- LORENTE, M., CABRÉ, M. T. i DE YZAGUIRRE, L. (1997 "Variació i lèxic" dins LLORET, M.R., BOIX, E., LORENTE, M., PAYRATÓ, L. i PEREA, M. P., eds. *Anàlisi de la variació lingüística. Actes de la 2a Jornada sobre la variació lingüística i del 3r Col·loqui Lingüístic de la Universitat de Barcelona (CLUB-3)*, Barcelona, PPU-Secció de Lingüística Catalana de la Universitat de Barcelona, pp. 121-147.
- MASCARÓ, J. (1985) *Morfologia*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- MATTHEWS, P.H. (1974) *Morfología. Introducción a la teoría de la estructura de la palabra*, Madrid, Editorial Paraninfo, 1979.
- POLLARD, C.; SAG, I. (1988) *An information-based approach to syntax and semantics: Volume I. Fundamentals*, Stanford, CSLI, Lecture Notes No. 13.
- POLLARD, C.; SAG, I. (1994) *Head-Driven Phrase Structure Grammar*, Chicago-Londres, The University Chicago Press.
- REALITER-IULATERM (1998) *Taula de formants cultes*, Barcelona, Institut Universitari de Lingüística Universitària.
- REY, A. (1977) *Le lexique: images et modèles*, Paris, Armand Colin.
- SCALISE, S. (1984) *Morfología generativa*, Madrid, Alianza Editorial, 1987.
- VARELA, S. (1990) *Fundamentos de morfología*, Madrid, Editorial Síntesis.
- VARELA, S., ed. (1993) *La formación de palabras*, Madrid, Taurus Ediciones.

ZUBIZARRETA, M. L. (1987) *Levels of Representation in the Lexicon and in the Syntax*, Dordrecht, Foris Publications.